

**NUO TADA NETIKIU Į BAIDYMUS:
PASAULĖŽIŪROS LŪŽIŲ ATSPINDŽIAI SAKMĖSE**

LINA BŪGIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – liaudies pasakojimai, daugeliu požymių artimi senosioms mitologinėms sakmėms, tačiau turintys itin ryškų diskusinį, vertinamąjį atspalvį ir pasakojami siekiant pancigti, pajuokti tradicinius sakmių siužetus. Tai savotiškos „sakmės su minuso ženklų“.

Darbo tikslas – įvertinti šių tautosakos kūrinių žanrinę priklausomybę, jų gyvavimą visuomenėje, taip pat juose atsispindinčius žmonių pasaulėžiūros pokyčius.

Šis straipsnis radosi tarsi dvejopų – teorinių ir praktinių – paskatų sandūroje. Viena vertus, gilinantis į teorinius sakmės žanro apibrėžimus, į akis krito jų nevienodumas ir toli gražu nenusistovėję žanrinės sakmių priklausomybės kriterijai, kurie gana prieštaringai traktuojami įvairių autorių darbuose. Antra vertus, praktinės tautosakos klasifikavimo problemos nuolat verčia laužyti galvą, bandant nustatyti, kam priskirtinas konkretus kūrinys ar net visa gausi jų grupė.

Žanrinio sakmės apibrėžimo problemos

Pasaulinėje folkloristikoje dėl sakmės, kaip ir dėl kitų tautosakos žanrų, apibrėžimų, jų išskyrimo kriterijų, savotiškų „riboženklių“, padedančių nustatyti, kuriam žanrui praktiškai priskirtinas konkretus tekstas, iki šiol tebediskutuojama. Tad klausimas *Kas yra sakmė?*, kurį dar 1964 m. iškėlė Carl-Hermanas Tillhagenas¹, iki šiol tebėra aktualus ir taikytinas ne vien sakmėms. Tai viena iš pagrindinių folkloristikos problemų, nes, pasak Alano Dundeso, apibrėžti, kas yra folkloras, būsią įmanoma tik tada, kai bus nuodugnai apibūdintos visos folkloro formos. Deja, per visą šlovingą šios mokslo šakos istoriją nepavyko išsamiai apibūdinti nė vieno žanro². Sakmės šiuo atžvilgiu – ne išimtis. Ir nors maždaug nuo 7-ojo XX amžiaus dešimtmečio tyrinėtojų, ligi tol daugiausia dėmesio skyrusių pasakoms, dėmesys nukrypo į sakmes (1965 m. Leopoldas Schmidas netgi pasveikino prasidėjusią naują sakmių tyrinėjimo erą³), vis dar tebesiginčijama, kuo gi jos skiriasi nuo kitų liaudies pasakojimų. Pasak L. Schmidto, šis žanras iš tiesų beribis, jis aprėpia ištisą

liaudies kultūros spektrą, ir praktiškai nėra tokios žmonių gyvenimo srities, kuri vienaip ar kitaip nebūtų susijusi su sakmėmis. Tačiau labai sunku nustatyti kokius nors formalius sakmės apibrėžimo kriterijus: tas pats turinys gali būti reiškiamas daugybe visiškai skirtingų tekstų – nuo neformalaus kasdieniško kalbėjimo iki sudėtingos struktūros, išplėtotų pasakos tipo kompozicijų. Formalioji teksto išraiška dažniausiai priklauso nuo individualių pasakotojo sugebėjimų ir nuo klausytojų auditorijos. Tuo remdamasis, L. Schmidtas netgi padarė kategorišką išvadą, kad sakmė tėra vien turinys, ji apskritai neturi pastovios formos⁴.

Tuo pat metu kiti tyrinėtojai, įkvėpti klasikinio Jacobo ir Wilhelmo Grimmų posakio, kad pasaka yra poetiškesnė, o sakmė – istoriškesnė, mėgino apibūdinti sakmių specifiką, priešindami jas pasakoms. Šiuo atžvilgiu ypač reikšmingas atrodė t i k ė j i m o kriterijus. Daugelio tyrinėtojų nuomone, tikėjimas pasakojamų dalykų t i k r u m u (t i k r o v i š k u m u) yra esminis sakmių tradicijos ingredientas. Santykis su tikrove ir požiūris į ją akcentuojamas beveik visuose sakmių apibrėžimuose. Antai dar vienas pirmųjų sakmės teoretikų, raginusių folkloristus tirti sakmių gyvavimą natūralioje aplinkoje, Friedrichas Ranke, rašė: „Sakmė – tai populiarus pasakojimas su objektyviai neteisingu, pramanytu turiniu, kuris pateikiamas kaip paprasta, tikrai įvykusi istorija“⁵. Ir nemažai kitų apie sakmes rašiusių mokslininkų iš esmės pritarė tam, kad sakmių siužetuose nėra objektyvios tiesos, tačiau pasakotojas ir klausytojai tiki, kad pasakojami dalykai yra teisybė.

Panašiomis prielaidomis rėmėsi ir lietuvių folkloristai nuo pat Jono Balio laikų⁶. Štai Ambraziejus Jonynas „Lietuvių tautosakos“ IV tomo įvade, apibūdinamas sakmes, rašė: „Sakmių kūrimo pagrindą sudaro tikėjimas, kad šalia realaus pasaulio egzistuoja antgamtinės, paslaptingos jėgos ir būtybės, su kuriomis žmogui tenka susidurti. Tuo metu, kada sakmės liaudies buvo kuriamos, nuoširdžiai tikėta, jog pasaulyje pilna paslaptinių būtybių: dievų bei deivių, aitvarų, laumių, raganų ir kt. <...> Sakmės klausytojų suvokiamos ne tiek kaip meniniai kūriniai, o daugiau kaip tikroviški pasakojimai. Paslaptingas, stebuklingas pasaulis jose perteikiamas kaip tikrai egzistuojantis. Tikroviškumo įspūdį dar labiau padidina pasakotojo tvirtinimas, jog sakmėje vaizduojamą įvykį jis pats ar kitas koks žmogus yra matęs, pergyvenęs. Dažnoje sakmėje nurodoma konkreti veiksmo ar įvykio vieta“⁷. Panašiai, nors ne taip kategoriškai, vadovėlyje X klasei apie mitines sakmes rašo ir Leonardas Sauka: „Sakmės pateikia įvykius taip, kad jie būtų suvokiami kaip tikrai buvę. Tik paskutiniaisiais amžiais įsigali kritiškas vaizduojamųjų dalykų vertinimas“⁸.

Vis dėlto ši t i k ė j i m o pasakojamų dalykų t i k r u m u kategorija pati savaime kelia nemažai abejonių. Nors sakmių pateikėjai (o gal užrašytojai?) neretai savo pasakojamas istorijas (sakmes) pristato kaip „atsitikimą“, „tikrą atsitikimą“, „tikrą nuotykį“, dažniausiai nurodo konkretų asmenį, kuriam tai esą nutikę, arba (memoratuose) tvirtina, kad taip buvę jiems patiems, pamini konkretų laiką, vietą, ir t. t., vis dėlto tai dar nėra rodiklis, kad jie patys absoliučiai sakmėmis tiki. Absoliutus ir besąlygiškas tikėjimas yra religinė kategorija, tuo tarpu sakmės dažniausiai apeliuoja į kritinį klausytojų mąstymą. Kaip pažymi ištiesą knyga pasako-

jamosios tautosakos santykiams su tikrove nagrinėti paskyręs Lutzas Röhrichas, artumas tikėjimu, žinojimo ir patirties sferai yra sakmių gyvybės paslaptis, nulėmusi ilgesnį jų gyvavimą ir aktualumą Vakarų kultūroje, nei pasakų, kurios remiasi išskirtinai išmone ir dabar praktiškai turi tik pramoginę funkciją. Tačiau ši tikėjimu pagrįsta skirtis tarp sakmės ir pasakos nėra pastovi ir nekintama, be to, ji pernelyg subjektyvi (kas vienam tikra, kitam gali atrodyti prasimanymas; net ir to paties žmogaus vertinimas dar priklauso nuo amžiaus, patirties, nusiteikimo, konkrečios situacijos ir pan.), tad negali būti laikoma skiriamąja žanrų riba⁹. Savo studijoje L. Röhrichas laikosi tiktai paties Grimmų pateiktojo principo: lyginant sakmę ir pasaką, apibūdinti pagrindinius šių žanrų požymius, tačiau nurodo jų kur kas daugiau, ne vien skirtingą išmonės ir tikroviškumo santykį. Tai ir skirtingai apibrėžiama veikimo vieta bei laikas, nevienodas analogiškų motyvų traktavimas, pradžios ir pabaigos situacijos bei skirtinga pasakojimo „strategija“ apskritai, ir t. t.¹⁰

Taigi matome, kad tikėjimo ar netikėjimo pasakojamų dalykų tikrumu kriterijų tegalime laikyti tiktai vienu iš daugelio sakmės žanro požymių; jis toli gražu nenulemia konkretaus teksto žanrinės priklausomybės. Priešingai, sakmės laikytinos itin sudėtingu ir sunkiai apibrėžiamu pasakojamosios tautosakos žanru, jos turi tam tikrų bendrumų ir panašumų ne tiktai su pasakomis, bet ir su mitais, padavimais, biografiais, didaktiniais, istoriniais pasakojimais, o neretai balansuoja ties anekdotų riba. Sakmės aprėpia ir sulydo savyje daugelio žanrų bruožus¹¹, be to, tai itin paslankus ir lengvai kintantis, „labilus“ žanras¹² – galbūt ir čia slypi jų gyvybės paslaptis?

Diskusinis sakmių pobūdis

Sakmės – iš esmės diskusinis žanras; jos visuomet „agituoja“ už arba prieš kokią nors elgesio normą, vaizdinį arba įsitikinimą. Kaip nepaprastai įdomiame straipsnyje apie sakmių prigimtį ir jų kūrimą akivaizdžiai demonstruoja vengrų kilmės Amerikos folkloristai Linda Dégh ir Andrew Vázsonyi¹³, natūralioje aplinkoje sakmės beveik niekad neišsirutulioja į tokį išgrynintą, užbaigtą tekstinį pavidalą, kokiu esame įpratę jas matyti, skaitydami tautosakos užrašinėtojų parengtus rinkinius. Tradiciškai sakmės būdavo sekamos per kaimo bendruomenės susibūrimus, visiems jų nariams aktyviai dalyvaujant, pasakotojai ir klausytojai nuolat keisdavosi vietomis, diskutuodavo, ginčydavosi, abejodavo, pritardavo arba nepritardavo, pateikdavo alternatyvius sakmių variantus arba siužetų interpretacijas – tad net ir tokios kategorijos kaip „pasakotojas“ ir „auditorija“ čia yra gana reliatyvios. Remdamiesi savo patirtimi, straipsnio autoriai teigia, kad sakmės gyvuoja mažiausiai keleto variantų, ir kiekvienas klausytojas ar pasakotojas gali pasirinkti sau priimtinausią. Neretai čia pasireiškia ir kartų konfliktas: tarkim, jų praktikoje pasitaikė atvejis, kai užrašinėjant sakmes apie raganas iš senos moteriškės, greta sėdėjusi jos duktė po kiekvieno motinos pasakojimo būdavo pasirengusi pateikti priešingą istoriją, kad pajuoktų ar diskredituotų motinos tvirtinimus¹⁴. Analogišką situaciją pavyko aptikti

užfiksuotą ir viename iš Lietuvių tautosakos rankraštyno rinkinių: papasakojęs, kaip jo tėvas žegnodavęs supiltus grūdus, kad jų „velnias aitvaras“ neišneštų, pateikėjas pabaigoje priduria:

Aš turėjau apie 18–19 metų. Kai aš iš tokių dalykų juokiausi, tai tėvas sakė: „Iš jo bus bedievis“ LTR 3924(370).

Toji vertinimo skalė tarp tikėjimo ir netikėjimo sakmėmis yra labai plati; dažniausiai pasakotojai ir klausytojai balansuoja apie jos vidurį – iš dalies tiki arba netiki. Tarkim, sakmėse gali būti kategoriškai teigiama, kad vaiduoklių yra, nes kokioje nors vietoje tikrai vaidenasi – „baido“ (pasakojantysis pats matė arba patyrė, o gal girdėjo iš patikimo žmogaus), arba ten nieko nėra, šmėkla pasirodė besanti paties pasakotojo šešėlis – *Tai kokios yra šmėklos LTR 421(19), 3148(178)*. Tačiau gali būti ir tokių teiginių:

Seniau visokių nuotykių, kad žmonės tikėdava. O kai dabar nebėtiki, tai nieko. <...>

Matai, seniau tai velniai voikščiojo po žemį, voikščiodavo. O dabar tai... užšvintė laukus matai visur, kunigai ėjo, išvijo vėlnius, nebėr. O dabar žmonės atliko velniais, daug velnių pavirto¹⁵.

Dabar bijo, kad kas neužmuštų, kad kas neateit. A pirma – lyg tai tokių baidyklių bijodavo. Kad kas pastrošys... LTR 7049(35).

Aš seniau suprantu, kaip žmonės bijodavo, tai ir rodydavos. Dabar žmonės ne tokie... LTR 2787(26).

Matome, kad neretai tautosakos pateikėjų itin stengiamasi pabrėžti būtent diachroninę priešpriešą – tarp to, kaip buvę s e n i a u, ir kaip esą d a b a r. Tai tarsi savotiška diskusija laike, neakivaizdžiai ginčijantis su savo pirmtakais – sakmių kūrėjais ir pasakotojais. Greičiausiai tokie samprotavimai atspindi kaimo žmonių dar prisimenamą sakmių gyvavimą ankstesniais – jų vaikystės ar jaunystės laikais, kai tamsų vakarą besiklausydami senolių porinimų mažieji bijodavę nuleisti pasuolėn kojas (LTR 7049/41/ ir kt.). Apie tikėjimą antgamtiniais dalykais ir kone visuotinį sakmių populiarumą tradicinėje kaimo bendruomenėje įdomiai ir įtaigiai yra rašiusi suomių folkloristė Leea Virtanen. Pasak jos, tikėjimas antgamtinėmis būtybėmis sumenko atsiradus elektrai, televizijai ir laikraščiams, t. y. įvairesnėms laisvalaikio praleidimo formoms, bei išsiplėtus žmonių akiračiui ir pasikeitus jų gyvenamajai aplinkai. O ligi tol žmonės tikėdavo, kad antgamtinę būtybę galima sutikti kone kiekviename žingsnyje¹⁶. Reikėtų pridurti, kad net ir tais sakmių „aukso amžiaus“ laikais tikėjimas jomis toli gražu nebuvo visuotinis: tautosakos užrašymuose tolydžio įterpiama pastabų, atspindinčių tam tikrą diskusinį pradą, išryškėjantį vertinant pasakojamus dalykus. Pavyzdžiui, su humoro gaidle pasekus apie itin burtais ir visokiais pranašingais ženklais tikėjusios moteriškės mirtį, pabaigoje priduriama: *Vieni sakė, kad burtai [ja] nugalabijo nevykę, kiti – kad velniai LTR 1038(58).*

„Negatyviųjų sakmių“ specifika

Ypač įdomūs atvejai, kai ši tikėjimo ir netikėjimo prieštara įkūnijama pačiame pasakojimo turinyje. Kartais tas diskusinis pobūdis sakmėse tampa toks ryškus, kad netgi verčia suabejoti, ar konkretus liaudies pasakojimas – dar sakmė ar jau nebe. Šiuo atžvilgiu dėmesį patraukia gausūs pasakojamosios tautosakos tekstai, kurie lyg ir turi visus būdingiausius mitologinių sakmių bruožus, bet pabaigoje priduriamas koks nors iki absurdo buitiškas arba komiškas situacijos paaiškinimas. Tai tarsi sakmės su savotišku „minuso“ ženklu pabaigoje. Bronislavos Kerbelytės sudarytoje LPTK kartotekoje šie tekstai nelaikomi sakmėmis ir priskiriami pasakojimams apie senovės žmonių pažiūras. Tuo tarpu kitų tyrinėtojų nuomone, tai esanti irgi sakmių atmaina: jos remiasi tais pačiais bendruomenės žinomais tikėjimais ar vaizdiniais, bet yra kuriamos ir pasakojamos specialiai jiems diskredituoti, išjuokti, paneigti. L. Dégh ir A. Vázsonyi savo straipsnyje išvardija nemažai pasaulinėje praktikoje vartojamų šių kūrinių pavadinimų: tai „negatyviosios sakmės“ (*negative legends*), antisakmės, pseudosakmės, pereinamosios, arba mišrios, formos, degradavusios sakmės (*corruptions*), sakmių parodijos ir t. t.¹⁷ Tačiau šie tyrinėtojai pabrėžia, kad tokie pasakojimai turi beveik visus tradicinės sakmės atributus, be to, kaip ir sakmės, jie išsako tam tikrą poziciją tiesos ir tikėjimo klausimu. Tad nors kol kas ir nedaug apie šias „negatyviasias sakmes“ žinome, vis dėlto reiktų jas laikyti ne „tikrųjų“ sakmių degradacija, o svarbia žanrine jų atmaina¹⁸.

Kad būtų aiškiau, apie ką kalbama, pateiksime tipišką sakmės „su minuso ženklu“ pavyzdį:

Eina žmogus pro kapines vakare. Nu, ir jam pasidarė baisu. Ir pradėjo paskui švilptie. Švilpia švilpia... O jam – baisu. Uo jis biega, uo jai – švilpia, uo jis – biega, uo jai vis švilpia. Nu, ir parbiego į namus ir inejo jis in kambarį. Jir jam vis tiek švilpia. Ir paskui jau jisai sako:

– Kas čia, – sako, – tep švilpia? Mane vejasi?

Paskui jam ti šeimyna i sako:

– Klausyk tu, – sako, – ti tavo nosis švilpia... LTR 5116(175).

Pasak minėto straipsnio autorių, tokie tiesmuki variantai priklauso primityviausiajai „negatyviųjų sakmių“ kategorijai. Paprastai jie kuriami pagal vieną modelį: pasakojama apie bauginančią patirtį, kai tikimasi susidūrimo su antgamtinė realybe, tačiau įtampa išgaruoja, radus racionalią, neretai komišką, bauginančio reiškinių priežastį. Pabaigoje daromas klaidingas loginis apibendrinimas: „Antgamtinė būtybė nepasirodė, vadinasi, antgamtinių būtybių nėra“. (Ši išvada tokia pat nepagrįsta, kaip ir daugelyje „tikrųjų“ sakmių pasitaikantis tvirtinimas: „Daug žmonių tuo tiki, vadinasi, taip tikrai ir buvo“¹⁹.)

Paprastai šių „negatyviųjų“ sakmių pradžioje itin stengiamasi pabrėžti būdingąją sakmių aplinką – laiką ir vietą, žmogaus išgąstį, jo psichologinį pasirengimą susidūrimui su antgamtinė sfera. Todėl beveik visada šių sakmių (dar dažniau nei „tikrųjų“) veiksmas vyksta kur nors arti kapinių, vėlai vakare, vidurnaktį, kartais – vidurdienį, t. y.

sakraliniu laiku. Senovinės sakmių pasakojimo tradicijos veikiamas kaimo žmogus tokiomis aplinkybėmis yra tarsi „užprogramuotas“ kokiam nors nuotykiui. O tai, kad vietoj šmėklos jis išsigąsta savo paties šešėlio, remiasi ta pačia būdinga sakmių kūrimo strategija, kai siužetas grindžiamas netikėtumo, siurprizo elementu, kai dalykai pasirodo besą ne tai, kas iš pirmo žvilgsnio atrodė. Juk ir „tikrosiose“ sakmėse su velniu tabokinėmis mainikavęs žmogus vietoj tabokinės gauna arklio kanopą (LPK 3302), į ratus įkeltas gyvulys pavirsta kelmu arba akmeniui (LPK 3301), vietoj kryžkelėje besivaidenančios ponios žmogus primuša beržo kelmą (LTR 753/33/), vietoj neva prigaudytų vėžių randa pilną sietą varlių ir kiaukutų (LTR 1044/4/), pjaudamas „juodam žmogui“ liežuvį nusipjauna bato galą (LTR 1659/122/) ir pan. Šiuos pasakojimus tikromis sakmėmis daro tik pabaigoje pridurti paaiškinimai:

Nusispjovė ir suprato velnio apgautas LTR 1659(122);

Matai, visokiais spasabais nečystas dvasias apdumdava svietai akis LTR 753(33);

Tai buvęs ne kas kitas, kaip piktosios dvasios darbas LTR 1044(4) ir pan.

Tuo tarpu „negatyviosiose“ sakmėse analogiški siužetai interpretuojami kitaip – čia jau ieškoma racionalaus vaizduojamų įvykių paaiškinimo, neretai gravituojama didaktikos arba anekdoto link:

Pas mumis vienas žmogus buvo – senis, gal 60 metų. Ir jisai ėjo vakare į Zapurves. Nu, jam ti moterys suverpė ti siūlus ir indėjo kišenėn. Ti karo galiukas siūlo iš kišenės, užsikabino už šakutės. Aina – ėmė kas šiugždėt. Dar daugiau lapelių priimdinėja: šiu, šiu, šiu, šiu... Parbėgo, užsidarė duris, ir užsikabino toj šakutė. Pažiūro – kad siūlas. Katras bailys, truputį sušiugždėjo – ir jau! Ir nebailam, kad miške. Pas mus vienam baltas šuva pastojo kelią. Porina žmones:

– Kad tu girtas, tai tavi velnias pastojo.

– Velnias, – sako, – juodas. O čia baltas.

Kur tik jis, – ir tas paskui jį. Ir žegnojo, ir rožančium... Girtas – tai jam akys' rodės LTR 3194(340).

Kitusyk apie Pilviškius Bentneriui vienur mergos pririšo prie šliūrų mazgotes ant ilgų šniūrų. Jos jį palydėjo už vartų ir tuo tarpu nešė tas mazgotes; o buvo tamsus, tai jis nematė. Kai jis paėjo galiuką – mazgotės ėmė viltis per gruodą. Jis klauso – tyku. Eina – ir vėl. Bėga – atsiveja! Parbėgo uždusęs namo ir tik tada suprato LTR 325(79).

Labai įdomu užčiuopti tą lūžio momentą, kai susvyruoja ankstesnis žmogaus tikėjimas antgamtiniais reiškiniais. Dažnai pasakojama, kaip žmonės netikėtai pasijunta patys atsidūrę mitinių būtybių vietoje – ką nors darydami, kitų palaikomi velniais, raganiais, vaiduokliais, numirėliais:

Mano tėvas sakydavo. Mes, sako, klojime pareinam, spragilus pasimam – viens vienam kampe, kits kitam, ka nesusiduoatum tamso par galvą. Nu, ir kuliam. A, sako, jau po to... Šneka – jau to klojime vaidinas! Kul velniai, sako, su spragilais! LTR 4545(329).

Aš buvau nuvažiavęs Žogeliuose pas vienų mergų su arielku [piršlybų – L. B.], bet man kitas bernas suvertė [atmušė merginą – L. B.], bet ir jis neilgai su juo darė veseilių, ba prigrįžo. Tadu an mani visi sakė, kad aš pasakiau važuodamas namo, kap man suvertė, kad toj merga dar pas savo tėvų suvalgis dešimc kubilų kopūstų. Toj merga, kap prauda, ištekėjo až net po dešimc metų nuo to česo, kap aš buvau pas jų su arielku. Tadu visi mani apskaitė viedzmorum, nor aš ti nieko nesakiau ir nieko nežnojau LMD I 189(56).

Ajau girtas. Girių kapų koplyčioj ant slenksčio susiriečiau ir ažmigau. Tik až-žibino saula dantys', atsikėliau. Ir ėjo boba pro šalį. Kai pamatė, tai neatsigrįždama kilometrą nubėgo LTR 4232(501).

Pastarojo siužeto variantai – apie kapinių koplyčioje nuo darganos pasislėpusį arba nakčiai prisiglaudusį žmogų – gana populiarūs. LPTK kartotekos duomenimis, ši istorija įvairiausiai „rakursais“ – ir gąsdintojo, ir išsigandusiojo, ir trečiojo asmens lūpomis – papasakota bent porą dešimčių kartų. Ypač smagus vienas užrašymas, aiškiai atskleidžiantis ir populiarųjų sakmių siužetų genezę, ir kintantį žmonių požiūrį į tikėjamą mitinėmis būtybėmis:

Vienų kartų mana senelis joja iš tėviškes. Jojunt užėja labai didelis debesis su griausmu. Onas tadu joja pra kapus. Un kapų buvo kaplitėla. Onas nulipe na arklia, arklį pririše ir nuveja kaplitėlan ir atsisėda. Sėdėdamas užgirda smarkiai dundant. Nuveja un duris pažiūrėt, agi žiūri – atjoja žmogus, pririše arklį pre tvaras ir bėga kaplitėlan. Būt mana senelis jo nematis, bet žaibas kaip nušviečia, tai matas. Untėjis žmogus vidun atsisėda. Mana seneliui parūpa onas nugūzdint. Senelis gėrė tabokų. Onas išsitrauke pučkelų tabokas, pabarškina pirštais ir paėmis tabokas kiša panosen tam žmogui, katras tik atjoja. Tasai nusgundis kaip šoks iš kaplitėlas unt arklia ir taip nudūme, kaip griausmas. Parjojis nama pasake, kad kaplitėlaj vaidenas, kad jam kiše panosen tabokas. Onas iš to strioka apsirga ir kelias nedėlias sirga. Mana senelis išbuva kaplitėlaj iki ryta ir niekas jam nesivaidena, bo onas pats buvo vaiduoklis tam žmogui LTR 2424(83).

Bet šiaip apie visokiausius gąsdinimus ir gąsdintojus žmonių paprastai atsiliepiama neigiamai. Daugelyje sakmių norintysis išgąsdinti kitą arba persigąsta pats, arba atsikvošėjusių žmonių primušamas, arba dar kaip nors nubaudžiamas; panašiai kaip drąsuolis populiariume AT 1676B siužete, kuriame pasakojama apie tai, kaip susilažinęs nueiti ant kapų ir įkalti kuolą į kapą (vinį į kryžių ar pan.) žmogus prisikala savo drabužio kraštą ir persigandęs, kad numirėlis jį laiko, iki ryto numiršta iš baimės²⁰ (LPTK užfiksuota beveik pusšimtis variantų). Tokie įžūlėliai su retomis išimtimis žmonių yra smerkiami, matyt, vadovaujantis nuostata, vaizdžiai išsakyta ir sakmėse:

Negąsdink kitų, nes pats išsigąsi LTR 2116(47);

Žmogui nereikia padėt velniui gundint, vienas moka LTR 1247(92).

Tačiau nemažai rasime ir tam tikro „taikomojo“ gąsdinimo atveju, kai imituojant vaidenimąsi arba kerėjimą pasiekiamas norimo rezultato: pergąsdinta tinginė

merga bijo eiti miegoti ir todėl imasi darbo (LTR 3148/85/), mirusio žydo našlė įtikinama, kad velionis reikalaujas kuo labiau lepinti samdinį berną (LTR 2377/21/), valstiečiai išbaido iš savo ganyklų pono arkliaganius (LTR 4196/97/), o ūkininkas – įkyrius girtuoklius (LTR 2269/189/) ir t. t. Ypač daug pasakojama apie visokių apsimetėlių burtininkų, netikrų gydytojų bei čigonų apkvailintus lengvatikius žmones; čia jau aiškiai pereinama į anekdoto arba pamokymų, moralizavimo sritį.

Akivaizdu, kad liaudyje tokios „sakmės su minusu“ labai populiarios, jos puikiai atspindi pasaulėžiūros kaitą. „Neigiamų“, „minusinių“ interpretacijų turi kone visi tradicinių sakmių siužetai: čia rasime ir pasakojimų apie nepasisėkusius būrimus, neteisingus spėjimus, draudimų nepaisymus, nekaltai apkaltintus ragavimu žmones, apie nevykusius bandymus iškasti lobį arba įsigyti aitvarą ir t. t. Beje, reikia pažymėti, kad šie tekstai kartais net ekspresyvesni, vaizdingesni už „tikrąsias“ sakmes, iš kurių dalis jau yra beprarandančios siužetiškumą ir virtusios savotiškais tikėjimų apie tam tikrą mitinę būtybę arba atgamtinius reiškinius sąvadais²¹. Pavyzdžiui, nemažai sakmių apie aitvarus tik konstatuoja, kaip tas aitvaras atrodydavęs, ką nešdavęs, kuo jį reikėdavę penėti, kaip nusipirkti, prisivilioti ir pan. O tarp „negatyviųjų“ sakmių rasime vaizdingų pasakojimų apie tai, kaip aitvarą kiaušiniene privilioti bandęs ūkininkas iš tiesų sugauna juodą kaimyno katina, kuris atrišus maišą su visu lango stiklu išlekia lauk (LTR 2003/220/); arba kaip „aitvaro vaiką“ iš savo turtingo brolio nusipirkti bandęs girtuoklis ir skurdžius gerai pamokomas, kai „aitvaras“ – brolio sūnus – užšoka jam ant sprando ir ima karšti kailį (LMD I 573/2/). Beje, pastarasis tekstas užrašytas 1911 m. ir yra ne vienintelis, užfiksuotas LMD rinkiniuose dar pačioje XX a. pradžioje. Antai LMD I 137 rinkinyje esantys du tekstai, užrašyti Prano Veiverio 1910 m. ir pavadinti beveik vienodai – „Pasaka apie vaidinimą ant Jokimiškio prūskapiinių“, – tai dvi skirtingos istorijos apie tai, kaip pats pasakotojas arba jo kaimynas netoli Jokimiškio prūsų kapinaičių buvęs palaikytas vaiduokliu. Abu pasakojimai baigiasi pamokymais:

...Kam kas vaidysis, tik drąsiai eikit ir pažiūrėkit, o pamatysit, kad nėra ko išsigąstie LMD I 137(18); Paskui Ginkus pabaigė pasakot ir nuėji sau namo, o aš sau vienas drąsiaiėjau pro prūskapines ir nieko nemačiau ir neišsigandau; kaip parėjau namo, buvo jau 12 adyna nakties LMD I 137(24).

O pats ankstyviausias „negatyviosios sakmės“, virtusios anekdotu, tekstas, kurį pavyko užtikti, yra užrašytas kunigo Kristupo Jurkšaičio Ragainės pavieta dar XIX a. ir paskelbtas Jono Basanavičiaus knygoje „Iš gyvenimo vėlių bei velnių“. Papasakojus apie Samijos gyventojų paprotį Kalėdų naktį dengti vėlėms stalus ir džiaugtis, jei ryte randa, kad valgyta, toliau pateikiamas toks nutikimas:

Teip kartą moteriškė savo nabaštininkui vyrui žąsį iškepus pastačius, o jos priaugęsis sūnus naktyje prie tos žąsies prisisukęs ir ją visą sudrožęs, niekam nežinant. Moteriškė, ant Kalėdų ryte atsikėlus, labai džiaugėsi, kaip atrado žąsį suvalgytą. Tik tą žodį ji išsitarus: „Ale tas mūsų tėvelis būtų galėjęs ir mums dar tikt nors kokią kąsnį palikti...“²²

Vadinasi, negalima tvirtinti, esą tikėjimas mitinėmis būtybėmis seniau, tradicinėje kaimo bendruomenėje, buvęs visuotinis ir „homogeniškas“, o susvyravęs tik pastaruoju metu. Visais laikais ir visose kultūrose pasitaikydavo ir skeptikų iš prigimties, ir tiesos ieškotojų „neviernų Tamošių“ ir visažinių; tokie kritiško mąstymo individai visuomet būdavo linke sukritikuoti kitų bailumą, prietaringumą ir išjuokti lengvatikius²³; ko gero, kaip tik jie daugiausia ir prisidėjo kuriant „negatyviasias sakmes“.

* * *

Šie tekstai – dėsningas sakmių žanro raidos rezultatas, drauge liudijantis šio žanro gyvybę; juose rasime visko, kas vertingiausia žodinėje liaudies kūryboje: gyvų, vaizdingų pasakojimų, išradingai supintų siužetų, nepakartojamo humoro, didaktikos, liaudiško „racionalizavimo“ ir gyvenimiškos išminties perlų. Todėl manytume, kad neverta šių pasakojimų nugrūsti į tradicijos paraštes ir laikyti sakmių žanro degradacija. Juos verta rinkti, skebti ir tirti, nes tai vertingas paveldas ir tradicijos tąsa.

¹ Carl-Herman Tillhagen. Was ist eine Sage? Eine Definition und ein Vorschlag für europäisches Sagensystem. – Acta Ethnographica, 13 (1964). Cit. pagal: Dan Ben-Amos. Analytical Categories and Ethnic Genres. – Folklore Genres. Ed. by Dan Ben-Amos. Austin, 1976, p. 215.

² Alan Dundes. Texture, Text and Context. – Southern Folklore Quarterly, 28 (1964). Cit. pagal: Dan Ben-Amos. Min. veik., p. 215.

³ Žr.: Linda Dégh & Andrew Vázsonyi. Legend and Belief. – Folklore Genres. Ed. by Dan Ben-Amos. Austin, 1976, p. 93, 119.

⁴ Ten pat, p. 93.

⁵ Ten pat, p. 94.

⁶ Žr.: Jonas Balys. Pasakojamoji tautosaka ir jos tyrinėjimai. – Tautosakos darbai, t. II. K., 1936, p. 255–293. Cituodamas F. Ranke ir kt. vokiečių autorius, J. Balys mėgino sakmę apibrėžti daugiausia per skirtumus nuo pasakos.

⁷ Ambraziejus Jonynas. Pasakojamoji lietuvių tautosaka. – Lietuvių tautosaka, t. IV: Pasakos. Sakmės. Pasakojimai. Oracijos. V., 1967, p. 38–39.

⁸ Leonardas Sauka. Lietuvių tautosaka: Mokymo priemonė X klasei. K., 1989, p. 49.

⁹ Lutz Röhrich. Folktales & Reality. Translated by Peter Tokofsky. Bloomington and Indianapolis, 1991, p. 9–10.

¹⁰ Ten pat, p. 10–27. L. Röhrichas studijoje išvardija bent porą dešimčių tokių sakmės ir pasakas lyginant išryškėjančių šių žanrų skirtumų. Pavyzdžiui, pasaka paprastai prasideda nuo tam tikros „netvarkos“ (stokos, disharmonijos), o pabaigoje įsivyrąja harmonija ir teisingumas; sakmės, priešingai, – baigiasi kokia nors nelaime, neišspręstu prieštaravimu, o kartais tarsi lieka visai be pabaigos (tai ypač ryšku, kai abiejuose žanruose naudojami tie patys motyvai arba siužetai, tik jie interpretuojami priešingai); sakmėse daug kas išcina tarsi ne iki galo: lobį b e v e i k pavyksta iškelti, užburtas būtybes b e v e i k pasiseka atkerėti, bet kas nors sukliudo; tuo tarpu pasakose, atvirkščiai, – veikejas b e v e i k jau žūva, bet stebuklingu būdu išgelbstimas; mitinės būtybės sakmėse – „praktikos“, o pasakose – tik „užkerėtos“ ir t. t. Baigdamas šį skirtumų vardijimą, L. Röhrichas teigia, kad sakmė turi tarsi dvi plotmes (dimensijas), o pasaka – tik vieną, nes visas vidinis, dvasinis turinys joje išreiškiamas per išorinio pasaulio dalykus. Pasak jo, „sakmė žvalgosi aplink, o pasaka įsiklauso į save“ (p. 26).

¹¹ Antai dar 1965 m. amerikiečių mokslininkas Scottas C. Littletonas pateikė įdomų „sakmicentrinį“ folkloro žanrų klasifikacijos modelį: pagal dviašę schemą jis išdėstė keturis poliarinius taškus (f a n t a s t i š k a - i s t o r i š k a, s e k u l i a r u - s a k r a l u), taip sudarydamas žanrinį kvadratą, į kurį įdėjo mitą, pasaką, šventąją istoriją bei istoriją; o sakmė atsidūrė pačiame kvadrato viduryje, nes joje

derinasi visų keturių polių bruožai. Žr.: *Scott C. Littleton*. A Two-Dimensional Scheme for the Classification of Narratives. – *Journal of American Folklore*, No 78, 21–27. Cit. pagal: *Dan Ben-Amos*. Ar mums reikia idealiųjų tipų (folklore)? Kreipimasis į Lauri Honko. – *Tautosakos darbai*, [t.] XVI(XXIII). V., 2002, p. 168.

¹² Prisiminkime kad ir „šiuolaikines“, arba „miesto“, sakmes (*contemporary / urban legends*), kurias dauguma mokslininkų vis dėlto linksta pripažinti diachronine tradicinių sakmių atmaina; mat keičiantis socialinei bei kultūrinei aplinkai, kinta ir žmonių pasakojamų istorijų pobūdis. Plg., *Timothy R. Tangherlini*. *Contemporary Legend and Linguistic Structure*. – *Copenhagen Folklore Notes*, 2001, No 1, p. 5.

¹³ *Linda Dégh & Andrew Vázsonyi*. *Min. veik.*, p. 93–123.

¹⁴ Ten pat, p. 109.

¹⁵ *P. Marė Šilinytė*, g. 1898, gyv. Starkonyse, Kupiškio raj. *U. Lina Balčiūtė-Būgienė ir Daiva Bendinskienė 1993 m.*

¹⁶ Žr.: *Leea Virtanen*. Have ghosts vanished with industrialism? – *Folklore Processed: in Honour of Lauri Honko on his 60th Birthday 6th March 1992*. Ed. by Reimund Kvideland et al. – *Studia Fennica Folkloristica I*. Helsinki, 1992, p. 225–231.

¹⁷ *Linda Dégh & Andrew Vázsonyi*. *Min. veik.*, p. 11–113.

¹⁸ Ten pat, p. 115.

¹⁹ Ten pat, p. 113.

²⁰ Tarptautinis AT 1676B siužeto paplitimas ir raida aptarti Ūlo Valko pranešime, skaitytame ISFNR kongrese Getingene 1998 m. Žr.: *Ūlo Valk*. Bravery Tested in Graveyard: Frøm Belief Legend to Joke. – *Horizons of Narrative Communication. XIIth congress of the International Society for Folk Narrative Research (Abstracts)*. Göttingen, 1998.

²¹ Apie sakmės ir tikėjimo santykį žr.: *Daiva Vaitkevičienė*. Tikėjimų struktūros klausimu. – *Tautosakos darbai*, [t.] VIII(XV). V., 1998, p. 90–99.

²² Iš gyvenimo vėlių bei velnių. Surinko Jonas Basanavičius. V., 1998, p. 112.

²³ Plg., *Linda Dégh & Andrew Vázsonyi*. *Min. veik.*, p. 113.

SINCE THEN I CEASED BELIEVING IN HAUNTING: REFLECTIONS OF THE CHANGING WORLDVIEW IN FOLK LEGENDS

LINA BŪGIENĖ

Summary

Despite considerable theoretical and terminological confusion regarding the definition and differentiation of separate folklore genres, researchers have more or less unanimously agreed to define folk legends as stories claiming veracity of the depicted events (unlike fairy tales, which are characterized as “false” narratives, prevailed by fantasy). Besides, the folk legends as a rule reflect folk views, beliefs, mythical images and values, thus rendering themselves significant sources for mythological reconstruction.

Folk legends are controversial by nature: they always dispute certain norms of behavior or existing beliefs. Sometimes this “debating” character of the legends gets so pronounced, it even raises doubts as to whether a certain folk narrative should be still considered a legend or not.

In this respect the article deals with numerous folk narratives, which seem to be quite close to the traditional folk legends, yet there is some overly simple or even absurd and comical explanation of the situation attached to the end (e.g. the depicted events take place at night, in the proximity of the graveyard, the human being encounters certain mysterious, supernatural phenomenon, gets scared and takes flight etc., – only to discover afterwards there was some stump of tree or one’s own shadow that one mistook for a ghost; the deceased seen at the cemetery chapel appears to be a late traveler seeking shelter from the rain or a local prankster attempting to scare and make fun of others, and so

on). These stories closely resemble belief legends, except for a distinctive “minus sign” added in the end. Some researchers define them as negative legends or anti-legends, others do not consider them to qualify as belief legends at all.

Yet such “legends with a minus sign” clearly enjoy extreme popularity among the people, and they distinctly reflect changes and shifts taking place in the folk worldview and mentality (sometimes even allow catching the very moment when the formerly well-established belief in the supernatural phenomena is shaken). These texts present results of the regular development of the belief legends, at the same time testifying to the vitality of the genre itself; they can be characterized by many of the best inherent qualities of folklore, like amazing creativity and vivid expressions, unrivalled humour and rational didactics, sagacity and folk wisdom.

Gauta 2003 02 04